

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De sleutel van Sint Servatius. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de Vroege Middeleeuwen

Theuws, F.C.W.J.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Theuws, F. C. W. J. (2003). De sleutel van Sint Servatius. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de Vroege Middeleeuwen. Amsterdam: Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De sleutel van Sint Servaas

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 300 1
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2003

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ^j het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De sleutel van Sint Servaas
*Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de
Vroege Middeleeuwen*

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Historische archeologie van Europa benoorden de Alpen
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 28 maart 2003

door

Frans Theuws

 VOSSIUSPERS UVA

*Mijnheer de Rector Magnificus,
mijnheer de decaan,
zeer geachte toehoorders,*

De schatkamer van de basiliek van Sint-Servaas in Maastricht bewaart een van de belangrijkste museumschatten in Nederland: de sleutel van de heilige Servatius, zo wil het althans de overlevering.¹ Hoewel het edelmetalen object zeer fraai is, schuilt het belang ervan niet alleen in zijn materiële waarde, maar tevens in de omstandigheid dat het zich nog altijd bevindt op de plaats waar het vermoedelijk in het begin van de negende eeuw is gedeponeed.² Er zijn weinig objecten in Nederland die zo'n bewaargeschiedenis kennen. Een ander object uit de schatkamer kent een minder fortuinlijke geschiedenis: het is de met zilver bezette voet van een groot kruis in de vorm van een Romeinse triomfboog.³ We kennen het object slechts van een tekening uit de zeventiende eeuw. Op een van de zijden was een *tabula ansata* aangebracht die ons de naam van de opdrachtgever mededeelt: niemand minder dan Einhard, groot aristocraat, vertrouweling en biograaf van Karel de Grote en, bovenal, abt van de abdij van Sint-Servatius te Maastricht, alhoewel hij een leek was.⁴ Einhard vereerde dus een van zijn abdijen met een kostbaar geschenk. Het moet daarnaast niet worden uitgesloten dat niet alleen het kruis op de triomfboog door zijn toedoen in Maastricht beland is, maar ook de sleutel. Archeologen zijn niet zo gewend met dergelijke objecten te werken; zij behoren volgens de traditionele opdeling van de wetenschappen tot het domein van de kunsthistorici. Mijn thema verdraagt echter geen beperkingen in de keuze van de bronnen.

Ik blijf even in Maastricht om dat thema te introduceren. Maastricht is in de Vroege Middeleeuwen het belangrijkste centrum in de Midden-Maasvallei – een gebied dat ik op zijn beurt als een van de kernregio's in Noord-Gallië beschouw.⁵ Het is een hoogdynamisch gebied waar, in de achtste en negende eeuw, uit de competitie tussen aristocratische groepen de leiders van de Frankische wereld vandaan

kwamen. Maastricht is in die competitie altijd een gewilde hoofdprijs geweest, maar viel vermoedelijk pas onder Karel Martel definitief in handen van de Karolingen.⁶ De opkomst van een centrale plaats als Maastricht is traditioneel verklaard vanuit een institutioneel en economisch perspectief.⁷ Ik wil mij vandaag richten op dat laatste perspectief.

Economische ontwikkeling is een van de belangrijkste verklaringsmodellen geweest voor de opkomst van Maastricht en andere centra in de Midden-Maasvallei, zoals Hoei, Namen en Dinant. Rousseau en anderen zagen in deze plaatsen tussenstations langs de Maas, schakels tussen de Middellandse Zee en de noordelijke wereld.⁸ De economische ontwikkeling werd in dit model evenwel gereduceerd tot handel en meer specifiek tot langeafstandshandel in veelal kostbare goederen. Handel was voor deze onderzoekers een vanzelfsprekend begrip; transacties tussen handelaren waren van commerciële aard, niet verschillend van die van de moderne tijd. Het opbloeiende muntwezen in de zevende eeuw leek een voor de hand liggend gegeven om dit economische model te onderbouwen.⁹ Historici als Duby en de numismaticus Grierson uitten hun twijfels over deze opvattingen over de vroegmiddeleeuwse uitwisseling. Zij wezen op het belang van de uitwisseling van geschenken.¹⁰ Iets later werden ook archeologen gevoelig voor een antropologische conceptualisering van uitwisseling.¹¹ Dit leidde tot de identificatie van samenlevingen waar de uitwisseling van vooral prestigieuze goederen niet van commerciële aard was, maar op andere wijzen geschiedde. Aldus ontwikkelde zich het idee van de prestigegoederencirculatie en beschreef men samenlevingen die in hun functioneren daarvan afhankelijk waren.¹² In vroegmiddeleeuws Noordwest-Europa zou zo'n groep samenlevingen gevonden kunnen worden, maar hoezeer de door Duby, Grierson en anderen ook naar voren gebrachte nuancering van het bestaande beeld noodzakelijk was, de resulterende tegenoverstelling van uitwisseling van geschenken en uitwisseling van waren bleek niet te voldoen. In de antropologie had intussen het debat over die tegenoverstelling van waren en geschenken tot interessante nieuwe inzichten geleid. Ik zal dat debat zeer kort via enkele definities voor u schetsen om een werkbaar kader te verkrijgen voor het onderzoek van uitwisseling in de context van centrale plaatsen. Vervolgens zal ik naar enkele typen centrale plaatsen kijken, zoals Maastricht, Dorestad, Tiel en Deventer.

In 1982 definieerde Gregory in zijn *Gifts and Commodities* de uitwisseling van geschenken en de uitwisseling van waren als volgt: de uitwisseling van geschenken is

DE SLEUTEL VAN SINT SERVAAS

‘de uitwisseling van onvervreembare goederen tussen van elkaar afhankelijke actoren’ en de uitwisseling van waren is ‘de uitwisseling van vervreembare goederen tussen onafhankelijke actoren’.¹³ In deze definities is voor de rol van het object nog een belangrijke plaats ingeruimd naast de relatie tussen hen die bij de transactie zijn betrokken. Een nuancering kwam in 1989 van de zijde van Bloch en Parry toen zij de begrippen ‘waren’ en ‘geschenken’ loslieten en het accent legden bij het karakter van de transactie en haar betekenis in het maatschappelijke bestel. Zij maakten onderscheid tussen ‘transacties van de lange termijn’ en ‘transacties van de korte termijn’.¹⁴ Termijn slaat hier niet op de werkelijke duur van de transactie, maar is gebruikt in overdrachtelijke zin. De definities zijn als volgt: transacties van de lange termijn ‘hebben betrekking op de reproductie van de sociale en kosmische orde’, en transacties van de korte termijn ‘hebben betrekking op de arena van de individuele competitie’.

Het zal duidelijk zijn dat de definities van Bloch en Parry voor archeologen niet minder problematisch zijn. Het is immers aan de hand van het object niet vast te stellen bij wat voor soort transactie het object betrokken was. We mogen evenwel verwachten dat Einhards schenking van het kruis op de voet, in de vorm van een Romeinse triomfboog, aan de Sint-Servatiusabdij een transactie van de lange termijn is geweest. Maar hiermee is niet gezegd dat de overdracht van een pot in een van de schamele hutten uit dezelfde periode een transactie van de korte termijn is geweest. Aan de hand van het object is dat moeilijk vast te stellen. Sterker nog, dezelfde objecten kunnen deel uitmaken van beide uitwisselingssferen, en daarmee komen we bij een van de kernpunten van mijn betoog. Een object kan van de ene uitwisselings sfeer naar de andere worden overgebracht. Daarbij ondergaat het object een karakterverandering. Waarom is dat zo? Bloch en Parry geven hierop een antwoord.

De belangrijkste reden is dat iedere uitwisselingssfeer verbonden is met een bepaalde set normen en waarden, iets wat zelfs voor onze moderne samenleving geldt. Geld bijvoorbeeld associëren wij in hoofdzaak met de transacties van de korte termijn. Wij zouden bijvoorbeeld raar staan te kijken als Sint Nicolaas ons geld zou geven. Als wij geld geven bij verjaardagen gaat dat vrijwel altijd gepaard met excuses in de trant van: ‘Ik wist niet wat je wilde hebben’, of nog erger, ‘Ik had geen tijd om iets te kopen’. Deze excuses zijn rituelen die de transformatie van een object van de ene sfeer van uitwisseling naar de andere moeten begeleiden. Met andere woorden: de transformatie die objecten ondergaan bij hun overdracht van de ene sfeer naar de andere gaat gepaard met procedures en rituelen.¹⁵ Dat is noodzakelijk

omdat bij de transactie niet alleen een object en actoren zijn betrokken maar, veel belangrijker, hierbij de centrale normen en waarden van de betrokken samenleving op het spel staan.¹⁶

Het is van belang vast te stellen dat zowel de uitwisseling van waren als de uitwisseling van geschenken in alle samenlevingen voorkomen. De overdracht van objecten van de ene sfeer naar de andere laat zien dat die sferen niet náást elkaar bestaan, maar voortdurend met elkaar articuleren. Deze articulatie van uitwisselings-sferen is geen vrijblijvende aangelegenheid: de waarden en normen in een samenleving zijn ermee gemeoid. Wie de uitwisseling van een samenleving wil begrijpen, kan dus niet toe met de bestudering van een van die sferen – bijvoorbeeld de handel in waren – want beide sferen vormen een onlosmakelijk geheel, een totale orde van uitwisselingen.¹⁷ De articulatie van uitwisselings-sferen is essentieel in het functioneren van de samenleving, en daarmee zijn we weer terug bij centrale plaatsen, waarvan vermoed kan worden dat ze centraal zijn omdat die articulatie van uitwisselings-sferen vooral dáár vorm krijgt. Ik impliceer hiermee dat de articulatie van uitwisselings-sferen niet alleen een gedachteconstructie is, maar ook als handelingspraktijk in de tijd en de ruimte waargenomen kan worden.

Ik baseer dat op het werk van Appadurai waaraan ik het idee van de *tournaments of value* ontleen, een begrip waarvoor ik geen goede vertaling kan vinden.¹⁸

‘Tournaments of value zijn complexe, periodiek terugkerende evenementen, die op een cultureel specifieke wijze buiten de gebruikelijke routine van het economische leven zijn geplaatst. De deelname eraan is waarschijnlijk een voorrecht van hen die de macht hebben en een instrument in de competitie om sociale status tussen hen. De ruilmiddelen van dergelijke “tournaments of value” hebben waarschijnlijk ook een apart karakter en zijn gedefinieerd op basis van algemeen begrepen culturele criteria. Wat uiteindelijk essentieel is in dergelijke evenementen is niet slechts “status”, de “sociale rangorde”, “roem” of de “reputatie van hen die erbij betrokken zijn” maar de schikking van de centrale waarden in de betrokken samenleving.’

Zijn er in de vroege Middeleeuwen *tournaments of value* te onderscheiden? Jawel, en ik denk dan bijvoorbeeld aan de beroemde markt van Saint Denis, ten noorden van Parijs.¹⁹ Deze markt bestond niet alleen uit transacties van waren, of transacties van

DE SLEUTEL VAN SINT SERVAAS

de korte termijn, maar was een totaal sociaal evenement waar sociale relaties werden vernieuwd of aangegaan, rituele handelingen werden uitgevoerd, geschenken werden uitgewisseld, relaties met het bovennatuurlijke werden aangegaan of herbevestigd, politieke acties plaatsvonden en contracten werden afgesloten, die door het tijdstip van afsluiten een sacrosankt karakter verkregen. Dat alles vond plaats in de context van een cultusplaats. Te Saint Denis bevond zich immers een abdij.²⁰

Kende Maastricht een dergelijk *tournament of value*? Ik denk van wel en vermoed dat de feestdag van Sint Servatius op 13 mei zo 'n evenement was. Deze belangrijke dag wordt reeds in het begin van de achtste eeuw genoemd in het *Kalendarium* van Willibrord.²¹ Rond die dag zal een groot en divers aantal actoren aanwezig zijn geweest, mogelijk zelfs de koning. Er zal een reeks van uiteenlopende transacties hebben plaatsgevonden onder – en dat is belangrijk gezien de datum – het hoge patronage van de heilige zelf.

Is het mogelijk de betekenis van *tournaments of value*, centrale plaatsen en de articulatie van uitwisselingssferen te onderzoeken? Ik zie twee aanknopingspunten. De eerste kan ik nu al behandelen, voor de tweede moet ik mijn conceptueel kader weer wat uitbreiden. De eerste is de muntproductie. De productie van gouden munten, zogenaamde 'tremisses', komt in de Merovingische tijd in de zesde eeuw op gang en culmineert tegen het einde van die eeuw in de productie van zogenaamde 'muntmeestersmunten'.²² Op de ene zijde van de munt staat een christelijk kruis, daar waar vóór het jaar 600 de Romeinse Victoria stond, met daaromheen een randschrift met de naam van een persoon – een man – met de toevoeging *monetarius*. Hij is het die verantwoordelijk is voor de productie van de munt. Op de andere zijde staat veelal een buste naar Romeins voorbeeld met daaromheen een randschrift met een naam van de plaats waar de munt is geslagen.²³ Opvallend is dat de koning of andere hoge gezagsdragers nauwelijks op de munten figureren.²⁴ De muntslag is dan ook vermoedelijk niet direct aan hen gerelateerd. Het voorkomen van de namen van *monetarii* vat ik op als een aanwijzing dat de muntslag alleen indirect met de alledaagse politieke machtssfeer verbonden was. Er is veel gespeculeerd over wie die *monetarii* waren en onder wiens patronage de muntslag plaatsvond. Zij zijn wel geïnterpreteerd als koninklijk ambtenaar, privé-ondernemer of lid van een financiële bureaucratie.²⁵ Muntslag vindt in de Merovingische tijd plaats in centrale plaatsen, zoals Maastricht, en het onderzoek van Pol laat zien dat de Maastrichtse muntslag in de zevende eeuw van groot belang is geweest.²⁶ Tegen de achtergrond van wat ik hiervoor heb gezegd, moeten we een paar bestaande gedachten rond de

productie van Merovingische munten loslaten. De eerste is de gedachte dat we moeten zoeken naar sociale actoren met macht die als patronen bij de productie van munten optraden. Ten tweede het idee dat *monetarii* redelijk permanent functionerende ateliers hadden waar munten werden geslagen op basis van andere munten of andersoortig goud en waar de verdienste voor de *monetarius* wordt gevonden in een klein deel van het basismateriaal dat niet wordt aangemunt. De *monetarius* is in dat model een kleine ondernemer.

Muntslag hoeft geen permanente praktijk te zijn geweest en kan ook hebben plaatsgevonden in de context van *tournaments of value*. Appadurai spreekt van ruilmiddelen met een speciale status die tijdens die *tournaments* een rol speelden. Kan het zijn dat de productie van munten in Merovingische centrale plaatsen in verband staat met zulke evenementen als die welke plaatsvonden rond het feest van Sint Servatius op 13 mei? De munten werden in dat geval speciaal aangemaakt en zij ontleen hun betekenis juist aan de sacrale context waarin zij zijn geslagen. Het is om die reden ook waarschijnlijk dat zij bruikbaar waren in verschillende soorten transacties en aldus de articulatie van uitwisselingssferen mogelijk hebben gemaakt. Het latere gebruik van de munt in verschillende contexten, bijvoorbeeld als obool in het grafritueel, dat in deze tijd als christelijk *viaticum* kan worden opgevat,²⁷ verwijst mijns inziens altijd naar het christelijk sacrale moment van productie. Dat wordt ook benadrukt door de vervanging van Victoria door het christelijke kruis op de keerzijde van de munten. Dit alles maakt dat er wel degelijk een patroon valt aan te wijzen onder wiens bescherming de muntproductie plaatsvond. Het is de heilige zelf, in het geval van Maastricht: Servatius. Zoals in onze samenleving nog niet zo lang geleden en wellicht nu nog, het geld onder andere zijn waarde ontleent aan de voorraad goud, die tegenwoordig onzichtbaar ligt opgeslagen in de kluizen van de Nederlandse Bank, aan een waardestelling dus met een gering praktisch nut en met een hoog imaginair, zo men wil mythisch karakter, zo ontleen de vroegmiddeleeuwse tremisses hun waarde aan de imaginaire rol van de heilige bij de productie. Het is de heilige die als mythisch kapitaal functioneert, terwijl de betekenis en waarde van de munt een afgeleide is van diens sacraliteit. In het geval van het moderne goud gaat het, zoals Godelier heeft uitgelegd, om het onvervreembare bezit van een samenleving.²⁸ De uitwisseling van geld is mogelijk door het goud uit circulatie te houden. Zo ook kan de heilige, en in later tijd ook de aan hem of haar gerelateerde objecten, als het onvervreembare bezit van een samenleving worden beschouwd die de uitwisseling van de gouden tremisses mogelijk maakt. Mijn

DE SLEUTEL VAN SINT SERVAAS

interpretatie impliceert dat de *monetarius* geen ondernemer was, maar een centrale speler in het evenement dat het *tournament of value* was.²⁹

Deze interpretatie van de muntslag in de Merovingische tijd heeft consequenties voor de interpretatie van de omslag in de productie van munten aan het einde van de Merovingische tijd van gouden tremisses naar zilveren penningen.³⁰ Bovendien zien we dat in de noordelijk Frankische periferie op deze omslag een periode volgt waarin munten die in zeer beperkte mate verwijzen naar een christelijk gedachtegoed – de zogenaamde ‘sceatta’s’ – populair zijn.³¹ De omslag van goud naar zilver, de populariteit van de sceatta’s en de anonimiteit van de productieplaatsen zijn in mijn ogen een aanwijzing dat er fundamentele veranderingen hebben plaatsgevonden in de opvattingen over het imaginaire en onvervreembare kapitaal bij het gebruik van de munten. Het lijkt een periode van experimenteren te zijn geweest die tot diep in de achtste eeuw voortduurde en waaraan aan het begin van de negende eeuw definitief een einde kwam met het wijdverbreide gebruik van munten waarop de aanduiding *Christiana religio* staat.³²

Uit het voorgaande blijkt dat ik de heilige beschouw als een spilfiguur in het systeem van uitwisseling. Om die gedachte verder te ontwikkelen is het noodzakelijk een derde element uit het totale systeem van uitwisseling nader te beschouwen. De eerste twee zijn de uitwisseling van waren en van geschenken, ofwel de uitwisseling van de korte en die van de lange termijn. In alle gevallen gaat het om de daadwerkelijke overdracht van objecten. Het derde element heeft betrekking op de dingen die men niet mag verkopen of geven, maar die men moet behouden, zoals Godelier het verwoordt.³³ Het is evenwel Weiner die dit element al in 1992 nadrukkelijk onder de aandacht bracht.³⁴ Zij plaatste het houden van onvervreembare objecten, maar ook immateriële zaken zoals verhalen, magische spreuken en mythen, in het hart van het uitwisselingssysteem. De uitwisseling van objecten is georganiseerd rond de onvervreembare bezittingen. Bezittingen zijn onvervreemdbaar omdat, ik citeer haar, zij ‘doorheen de tijd een exclusieve en cumulatieve identiteit hebben [opgebouwd] in handen van verschillende eigenaren’.³⁵ Onvervreembare bezittingen zijn zeer nauw verbonden met de identiteit van een groep en de individuele eigenaar: zij verschaffen een kosmologische bekrachtiging aan de houder. Daar waar het uitwisselen van objecten kan leiden tot een gelijkschakeling van posities, creëert het houden van onvervreembare bezittingen juist verschillen, die zich tot een hiërarchie kunnen ontwikkelen.³⁶ Macht ontstaat daar waar rechten op en toegang tot on-

vervreemdbare objecten gerealiseerd wordt. Godelier tracht Weiners visie te nuanceren door het vervreemdbare en het onvervreemdbare niet te beschouwen als kenmerken van elkaar uitsluitende objecten, maar als complementaire aspecten van dezelfde objecten en door Weiners idee van kosmologische bekrachtiging verder uit te werken.³⁷ Sommige objecten bereiken, aldus Godelier, een punt waarop ze niet langer een rol spelen in de uitwisseling tussen mensen, maar in die tussen mensen en goden, mensen en voorouders.³⁸ Deze objecten worden sacraal en zijn benut bij het activeren van de symbolische en imaginaire, maar toch waardevolle relatie met de oorsprong van het individu en de groep. In de imaginaire oorsprong wordt ook de bestaansreden gevonden voor de sociale ordening zoals die zich ontvouwt; het is in ons geval een door God gegeven orde.³⁹ Belangrijk is om te constateren dat sacrale objecten in veel samenlevingen – en daartoe reken ik ook het vroegmiddeleeuwse Europa – dikwijls in het bezit zijn, of tenminste gehouden worden, door individuen, hoewel ze worden voorgesteld als collectief bezit. Met het bezit of houden van die objecten plaatsen deze personen, of dat nu sjamanen, aristocraten of priesters zijn, zich in zekere mate boven de gewone arena van uitwisseling en sociale competitie.

De conclusie is dat de totale uitwisselingssfeer bestaat uit de uitwisseling van geschenken, van waren en bovenal het houden van onvervreembare, vrijwel altijd sacrale bezittingen. Bovendien krijgt de essentie van dat systeem vorm in de articulatie van die drie sferen. Het zijn verder de centrale plaatsen waar die articulatie bij uitstek vorm krijgt.

Ik keer terug naar Maastricht omdat hier voor het houden van onvervreemdbare objecten een speciale plaats is gecreëerd: het Sint Servatius-complex.⁴⁰ Het beeld dat Gregorius van Tours ons daarvan schetst in de tweede helft van de zesde eeuw lijkt eerder een constructie van een mythische oorsprong te zijn, dan de evenementiële werkelijkheid.⁴¹ Zijn verhaal is vermoedelijk gerelateerd aan de bouw van een nieuwe cultusplaats door bisschop Monulphus in het derde kwart van de zesde eeuw. Het is ook het eerste kerkgebouw van het Servatius-complex. Door alle aandacht voor Servatius heeft men in de historiografie tot op heden over het hoofd gezien dat Gregorius' aandacht niet alleen Servatius gold, maar bovenal Monulphus – een tijdgenoot van Gregorius die hij wellicht persoonlijk kende en die actief was in een, vanuit Tours gezien, ver weg gelegen plaats.⁴² Eén element uit Gregorius' berichtgeving moet centraal staan: de *translatio* van Servatius naar de nieuwe cultusplaats. We weten niet waar Servatius vandaan kwam, uit Maastricht of, waarschijn-

DE SLEUTEL VAN SINT SERVAAS

lijker, uit Tongeren. Centraal staat in mijn ogen niet alleen het handelen van Monulphus als bisschop, maar ook als lid van een aristocratische groep.⁴³ Met de overbrenging van Servatius naar een door haarzelf gecreëerde cultusplaats verschaft de familie van Monulphus zich een positie in het politieke en sacrale landschap van het zesde-eeuwse Noord-Gallië. Zij bouwde een cultusplaats rondom een duidelijk onvervreembaar bezit: de resten van een heilige, die zij voor hun doel in een nieuwe context plaatsten. Monulphus was de maker van Maastricht, de Servatiuscultus en, bovenal, van een identiteit en plaats voor hem en zijn familie. De sacrale resten van een heilige behoren tot de meest onvervreembare bezittingen die een aristocratische groep kan houden,⁴⁴ hoewel zij hun bezit zullen voorstellen als iets wat van iedereen is. Gregorius van Tours doet iets wat centraal staat in dit proces: het verwoorden van een imaginaire oorsprong voor de onvervreembare bezitting waarin de individuele mens als auteur van het door hem gecreëerde wordt weggecijferd.⁴⁵ Het behouden van het graf van de heilige Servatius is essentieel geweest voor de betreffende aristocratische groep en de wijze waarop zij zichzelf definieerden. Maar het is meer: het gaat om de ordening van de gehele samenleving, de door God gegeven orde. We zagen al dat de heilige een referentiepunt kan zijn voor het gehele systeem van uitwisseling.

Ook uit later tijd bestaan er voorbeelden van het creëren van onvervreembare bezittingen en het definiëren van aristocratische posities in Maastricht in relatie tot een verdere ontwikkeling of reactivering van de cultusplaats. Ik kan daarbij verwijzen naar de schenking van het kruis op de Romeinse triomfboog door Einhard en de schenking van de sleutel vermoedelijk in het begin van de negende eeuw. De sleutel kent in ieder geval vanaf de elfde eeuw een mythische herkomst waarin mensen geen rol spelen.⁴⁶

In mijn opvatting is Maastricht dus een centrale plaats bij uitstek, een plaats waar de articulatie van de uitwisseling van geschenken en van waren gekoppeld is aan het houden van onvervreembare bezittingen in een cultusplaats, waarbij die onvervreembare bezittingen een onderdeel van en gerelateerd zijn aan het mythisch kapitaal waaromheen de uitwisseling is georganiseerd. Ik meen te hebben uitgelegd hoe nauw religie en uitwisseling, waaronder ook handel moet worden begrepen, in de vroege Middeleeuwen aan elkaar waren gerelateerd.

De keuze van de voorbeelden uit de zesde en de negende eeuw suggereert dat er in dezen een grote continuïteit is. Dat is evenwel voor onze noordelijke wereld de vraag. Het archeologisch onderzoek in Maastricht, Hoi en Namen laat zien dat er

ingrijpende veranderingen in die centra plaatsvonden in de jaren rond 700. In ieder van die plaatsen zijn duidelijk sporen van artisanale productie en uitwisseling uit de Merovingische tijd terug te vinden. Voor de Karolingische tijd ontbreken die echter vrijwel overal.⁴⁷ Dit gegeven staat niet op zichzelf: zoals gezegd stopt de productie van gouden tremisses terwijl de toewijzing van de bijna geanonimiseerde laat-merovingische penningen en sceatta's aan muntplaatsen moeilijk is.⁴⁸ Bovendien is onze kennis van het Sint Servatius-complex gedurende de achtste eeuw zeer beperkt is. Is dat toeval? Ik vermoed van niet en heb al uitgesproken dat ik deze periode voorlopig zou willen duiden als een experimentele fase die in het begin van de negende eeuw definitief werd beëindigd.

Het is precies in deze periode dat er een andere centrale plaats goed tot ontwikkeling kwam: Dorestad in het Midden-Nederlandse rivierengebied.⁴⁹ Van deze plaats kennen we alleen het noordelijke havengebied, dat vermoedelijk pas ná de voor de Franken succesvol verlopen slag *bij* Dorestad tussen Radbod en Pippijn II, na 690 tot ontwikkeling is gekomen.⁵⁰ Dorestad ontleent haar belang aan de uitwisseling tussen de christelijke Frankische wereld en het niet-christelijke Noorden. Er is reeds veel geschreven over de interpretatie van deze uitzonderlijke plaats waarbij achtereenvolgens de langeafstandshandel en later, door Van Es, de regionale handel in waren en productie zijn benadrukt.⁵¹ Dorestad komt tot grote bloei in de tweede helft van de achtste en het eerste kwart van de negende eeuw. Na 830 begint een periode van achteruitgang en in de tweede helft van de negende eeuw verliest Dorestad haar positie als belangrijke havenstad.⁵² De oorzaken daarvoor zijn, volgens het traditionele beeld, de plunderingen door de Noormannen en de verlanding van de Rijnbedding.⁵³ Er is nog een andere interpretatie aan dit centrum en zijn ontwikkeling te geven. Dorestad is een belangrijk onderdeel van het experiment waarover ik sprak. Men krijgt evenwel onvoldoende zicht op de betekenis van de plaats als 'uitwisseling' wordt gereduceerd tot een 'uitwisseling van waren'. Als het totale uitwisselingssysteem wordt gekenmerkt door een articulatie van de uitwisseling van geschenken en van waren en het houden van objecten, en als die articulatie verbonden is met essentiële waarden en normen van een samenleving, welke rol speelt Dorestad daar dan bij? De uitwisseling tussen de Frankische en de noordelijke wereld is volgens mij in de eerste plaats een confrontatie van wereldbeelden, die maakt dat bijvoorbeeld de Frankische munten met hun christelijk, mythisch kapitaal niet zonder meer bruikbaar waren in de uitwisseling met het Noorden.⁵⁴ De geanonimiseerde en niet expliciet christelijke sceatta's en penningen ondervangen dit pro-

DE SLEUTEL VAN SINT SERVAAS

bleem deels tot in het derde kwart van de achtste eeuw. De essentie van Dorestad is dat het de plaats bij uitstek was waar de geo-kosmografieën van verschillende samenlevingen elkaar ontmoetten, waar op een nog hoger niveau dan binnen de christelijke wereld alléén een articulatie van totale uitwisselingssferen kon plaatsvinden die in het Maastricht van de zevende eeuw moeilijk voorstelbaar was. Naast Dorestad hadden plaatsen als Quentovic, Ipswich en Hamwic een dergelijke positie in dat experiment in interculturele communicatie.⁵⁵ Het zijn evenwel uitzonderingen in een drempelpositie, op grond waarvan men geen oordeel kan vellen over de aard van het vroeg-middeleeuwse uitwisselingssysteem in de Frankische wereld of de Angelsaksische wereld als geheel.⁵⁶ Ik deel niet de mening van Richard Hodges die in deze handelsplaatsen de verwoording ziet van een nieuw ethos in de Karolingische tijd.⁵⁷ Het tegenovergestelde lijkt het geval te zijn.

Aan de positie van Dorestad komt een einde rond het midden van de negende eeuw. Daarvoor zijn mijns inziens niet de gewelddadige Noormannen of de wispelturige Rijn verantwoordelijk, maar de definitieve integratie van deze plaats in de christelijk Frankische wereld. De aanvallen van de Noormannen laten zien dat de plaats haar betekenis heeft verloren voor de oude handelspartners uit het Noorden. Er werden sinds 822 munten geslagen met het opschrift *Christiana religio*.⁵⁸ Dat Dorestad uiteindelijk te gronde ging, vindt dus zijn oorzaak in de groeiende discrepantie tussen het hierboven beschreven uitwisselingssysteem van de christelijk Frankische wereld en de onvolkomen articulatie van de verschillende elementen van dat systeem aldaar. Er ontbreekt een wezenlijk element: het houden van onvervreembare bezittingen, zoals dat in Maastricht in de abdij van Sint Servatius vorm kreeg.

Christelijke cultusplaatsen van enige importantie ontbraken in Dorestad.⁵⁹ Deze waren niet noodzakelijk gezien de rol van Dorestad, en ontbreken ook in Quentovic en de andere genoemde plaatsen die in dezelfde positie verkeren.⁶⁰ Hodges constateerde dit al, maar geeft er geen afdoende verklaring voor. Er waren mogelijk twee kleine kerken in Dorestad, die het niveau van kapel en/of parochiekerk niet ontstegen. Het waren eenvoudige voorzieningen voor de passerende en aanwezige christenen. Relieken die dat niveau te boven gingen, zijn nooit naar de plaats overgebracht. Ik verschil dus van mening over de religieuze betekenis van Dorestad met Van Vliet die, op grond van de omvang en het belang van Dorestad, meent dat er een gemeenschap van geestelijken die aan een munster verbonden was, aanwezig moet zijn geweest.⁶¹ Mijn stelling is dat de aanwezigheid van zo'n gemeenschap niet noodzakelijk was voor het functioneren van de plaats.⁶² Het ontbreken van religieu-

ze gemeenschappen en de bijbehorende gebouwen maakt dat Dorestad in de achtste en negende eeuw voor de regionale aristocratie aan één belangrijke voorwaarde niet kon voldoen. Het was niet mogelijk datgene te doen wat Monulphus in de zesde eeuw in Maastricht had gedaan: het stichten van een belangrijke cultusplaats (eventueel met een kleine gemeenschap van geestelijken) die het element hóuden vormgaf.⁶³ Het ontbreken van de mogelijkheid op te treden als houder van onvervreemd- bare bezittingen, in een periode waarin de plaats geheel geïntegreerd raakt in de christelijk Frankische wereld, betekent haar einde als potentiële centrale plaats. Ik leid dat af uit de structuur van de centra die in de bronnen als opvolgers van Dorestad worden benoemd: Tiel en Deventer. Tiel is een creatie uit de latere negende eeuw.⁶⁴ Het Sint Walburgisklooster, met de relieken van Walburgis – gesticht aan het einde van de negende of begin van de tiende eeuw door een regionale aristocraat en zijn vrouw – is het éérste element van betekenis waarvan we horen. Deventer bestond al wat langer.⁶⁵ Zij dankt haar kwakkelende vroegmiddeleeuwse voortbestaan vooral aan de aanwezigheid van het graf van de heilige Lebuinus. Zowel Tiel als Deventer spelen vanaf de late negende eeuw een belangrijke rol in de uitwisseling van waren. Beide worden dus gekarakteriseerd door de aanwezigheid van heiligen en religieuze gemeenschappen die gerelateerd zijn aan de machthebbers in de regio. De plaatsen verschillen in dat opzicht wezenlijk van Dorestad en zijn opgezet volgens het Maastrichtse model.

Met de creatie van Tiel en Deventer wordt ook in de noordelijk Frankische wereld een einde gemaakt aan het experiment en wordt de gewone orde van de christelijke uitwisselings sfeer geïmplementeerd. De échte opvolger van Dorestad is het noordelijker gelegen Haithabu. Ik kan, in tegenstelling tot Hodges, niet veel nieuwe ethos bespeuren.

Dames en heren, ik hoop dat ik u met dit overzicht enigszins heb kunnen overtuigen van de noodzaak de conceptualisering van uitwisseling en centra van uitwisseling ter hand te nemen. Het vormt een belangrijk onderdeel van ons plan om bij het Amsterdams Archeologisch Centrum meer aandacht te gaan besteden aan centrale plaatsen en steden dan we tot nu toe deden. Uitwisseling kent verschillende aspecten, zoals de praktisch/technologische uitvoering ervan, de sociale organisatie en bovenal de normen, waarden en ideeën die ermee verbonden zijn. We krijgen zicht op de imaginaire relaties die gelegd kunnen zijn tussen geloof, uitwisseling, identiteit, het houden van onvervreemd- bare bezittingen en de zelfdefinitie van aristocra-

DE SLEUTEL VAN SINT SERVAAS

tische en andere groepen, op de betekenis van de ingrijpende transformaties in de decennia rond 700, zowel in de oude centra als in die welke deel uitmaken van een experiment in interculturele communicatie.⁶⁶

Aldus gekomen aan het eind van mijn oratie wil ik een woord van dank uitspreken.

Allereerst aan het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam voor het vertrouwen dat deze in mij heeft gesteld. Ik zal mijn best doen het niet te beschamen. Dezelfde dank en belofte richt ik aan het bestuur en de secretaris van de Faculteit der Geesteswetenschappen.

Beste collega's van de leerstoelgroep Amsterdams Archeologisch Centrum. Ik loop al wat langer mee in jullie omgeving, eerst als student, daarna als promovendus, pionier, UD en UHD, en nu dan als hoogleraar en ook nog voorzitter. Met de voorlaatste functie wenste men mij geluk, met de laatste sterkte. Ik moet bekennen dat ik het, na bijna een jaar voorzitten, nog steeds met plezier doe omdat ik ervan overtuigd ben dat het een prachtig instituut wordt.

Veel heb ik te danken aan hen die al vroeg in mijn academische ontwikkeling een rol hebben gespeeld en dat nog steeds doen. De meeste kwamen uit het zuiden, maar werden desondanks in belangrijke mate gevormd door een Fries, de omgekeerde wereld dus van Jan Slofstra, Nico Roymans, Jos Bazelmans, Jos Deeben, Nico Arts, Wijnand van der Sanden en Arno Verhoeven. Een woord van dank ook aan de vrienden van het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit waarvan er zoveel van hier afkomstig zijn, met wie ik zoveel goede momenten heb beleefd en nog wil beleven. Het is beter een goede buur te hebben dan een verre vriend.

Met plezier denk ik ook terug aan de studiejaren aan het IPP waar een aantal docenten een waarlijk internationale sfeer wisten te scheppen. Zonder anderen tekort te willen doen, denk ik hier speciaal aan de nu hooggeleerde Van der Leeuw, beste Sander, en aan Roel Brandt. Er is toen toch iets gecreëerd wat maakt dat we nog altijd een goed contact hebben.

Mijn leerstoel wordt omschreven als die van 'historische archeologie'. Dat ik die mag bezetten, is mede te danken aan hen die mij steeds verder hebben ingevoerd in de wereld van de middeleeuwse geschiedenis, de hooggeleerden Arnoud-Jan Bijsterveld, Mayke de Jong en recentelijk Peter Hoppenbrouwers.

Hooggeleerde Van Regteren Altena, mijn promotor, beste Carlos, veel heb ik aan je te danken, want het is achteraf gezien niet niks een student aan de gang te zet-

FRANS THEUWS

ten met een grote nederzetting als die in Dommelen. Dank voor het vertrouwen en de steun.

Dames en heren studenten, zonder jullie geen universitaire archeologie. De archeologie zit in de lift en het is jullie plicht van mij een prachtige opleiding archeologie te vragen, dan vraag ik jullie daar ook iets voor te doen.

Hooggeleerde Leupen, beste Piet, even heb je gedacht dat ik je zou vergeten. Allerm minst. Ik bedank je nu voor jouw enthousiasme en engagement. Na je terugkeer in Amsterdam gaf ik overmoedig antwoord op jouw ongetwijfeld retorisch bedoelde vraag: wat moet ik hier nou toch? Ik ben het antwoord niet vergeten en zal proberen er zelf alles aan te doen. Ik beschouw je als een mentor die me steun gaf op cruciale momenten. Dat ik hier nu sta, dank ik zeker niet in de laatste plaats aan jou.

Van groot belang voor mijn ontwikkeling zijn mijn ouders geweest van wie mijn moeder hier nog aanwezig kan zijn. Zij is ongetwijfeld en terecht trots, en ik ben zeer dankbaar voor de geweldige inspanning die zij en mijn vader zich getroost hebben om ons een goede opleiding en toekomst te bezorgen. Vanzelfsprekend was dat in de jaren vijftig en zestig, toen ongeveer vier van de veertig zesdeklassers in mijn dorp naar de middelbare school gingen, zeker niet.

Als laatste richt ik mij tot Gracia en Finn. Het is moeilijk in woorden recht te doen aan de bezieling die van jullie uitgaan en de energie die ik van jullie mag ontvangen. Gracia, ik ben je dankbaar voor de omgeving die je privé weet te creëren en de prachtige werelden die je mij via jouw werk en belangstelling hebt geopenbaard. En dankzij de Universiteit van Amsterdam hoeft Finn nu niet meer alleen onder moeders, maar kan hij ook onder vaders rokken.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Koldewey, 1985, p. 61-128. Hij dateert de sleutel in het begin van de negende eeuw, ongeveer 450 jaar na de dood van Servatius.
2. Het is niet exact bekend sinds wanneer het object deel uitmaakt van de kerkschat van de Sint-Servaas. Koldewey, 1985, p. 67, 94-96. Koldewey (p. 94) maakt evenwel aannemelijk dat dit 'al van stonde af voor het Servatiuscomplex, dan nog de abdij van Sint-Servatius, bedoeld was'.
3. Timmers, 1971, p. 25-26, met verdere oudere literatuur. Koldewey, 1985, p. 260-261. Dutton, 1998, p. 63-67. Den Hartog, 2002, p. 4.
4. Dutton, 1998, p. xi-xli.
5. De literatuur is omvangrijk. Hier wordt slechts een selectie gegeven. Maastricht: Deeters, 1970; Panhuysen, 1984; Panhuysen, 1986; Panhuysen, 1990 en 1991; Panhuysen/Leupen, 1990; Van Ommeren, 1991; Leupen, 1997; Dijkman, 1992; Dierkens, 2000; Theuws, 2001; Maasvallei: Werner, 1980; Otte/Willems, 1986; Dierkens, 1990; Devroey, 1991; Fouracre, 2000; Panhuysen/De La Haye met Gauthier 2002.
6. Theuws, 2001, p. 182, 186-193, vooral p. 192 noot 110.
7. Zie bijvoorbeeld Rousseau, 1930 en de reacties van Despy, 1968 en Devroey, 1991 (1993).
8. Rousseau, 1930; Zadoks-Josephus Jitta, 1961.
9. Rousseau, 1930, p. 41.
10. Duby, 1989; Grierson, 1959. Zie ook Moreland 2000a.
11. Zie bijvoorbeeld Sabloff/Lamberg-Karlovsky 1975.
12. Zie bijvoorbeeld Frankenstein/Rowlands, 1978.
13. Gregory, 1982, p. 43, 71.
14. Bloch/Parry, 1989, p. 24 en verder.
15. Bloch/Parry, 1989, p. 25.
16. Bloch/Parry, 1989, p. 23-30.
17. Bloch/Parry, 1989, p. 23.
18. Appadurai, 1988², p. 21.
19. Lebecq, 1983, p. 25-26; McCormick, 2001, p. 648-653.
20. Semmler, 1988. Zie ook de bijdragen in: *Un village au temps de Charlemagne*.
21. Wilson 1998 [1918]. Over de feestdag van Servatius: De La Haye, 1997, p. 94; Kroos, 1985, p. 19-20.
22. Grierson/Blackburn, 1991², p. 81-154; Pol, 2001a.
23. Grierson/Blackburn, 1991², p. 118-122.
24. Slechts een zéér klein deel van de Merovingische munten verwijzen na ca. 570-580 in hun opschriften naar Merovingische koningen (Grierson/Blackburn, 1991², p. 128-129). Bo-

- vendien is een belangrijk deel van deze munten geslagen te Marseille en kan vermoedelijk niet als representatief voor de muntslag in het overige deel van het Merovingische rijk worden beschouwd. In de periode daarvoor werden in de zesde eeuw pseudo-imperiale munten geslagen in navolging van de Byzantijnse munten (Grierson/Blackburn 1991², p. 113-114) en liet koning Theudebert (534-548) munten met zijn naam slaan.
25. Grierson/Blackburn, 1991², p. 97-102. Pol, 2002.
 26. Pol, 1995. Pol, 2001b. Er zijn evenwel muntplaatsen die op het eerste gezicht van geringe betekenis lijken, bijv. een domeincentrum. Hieronder zal blijken dat de betekenis van de muntslag in de Merovingische tijd niet alleen afgemeten kan worden uit de omvang van de nederzetting. Het gaat ook om de context waarin de muntproductie plaatsvond.
 27. Bazelmans/Gerrets/Pol, 2002, p. 224.
 28. Godelier, 1999 [1996], p. 27-29, 138, 163-167.
 29. Het is ook om die reden dat zijn naam staat op die zijde van de munt waarop het kruis staat. Die associatie lijkt mij relevant. Rond de buste staat de naam van de plaats waar de munt is geslagen. De betekenis van die associatie moet eveneens nader bestudeerd worden.
 30. De datering van deze omslag wordt, in navolging van Lafaurie, gedateerd in de jaren '70 van de zevende eeuw (670-680) (Grierson/Blackburn, 1991², p. 93-94, Pol, 2001a). In de numismatiek wordt deze datering samen met een ander ankerpunt gebruikt om de chronologie van de zevende-eeuwse muntslag vast te stellen (het betreft '630/635': de depositie van de muntschat van Nietap (Pol, 1979, p. 44), de datering van de verberging van de muntschat van Dronrijp ('rond 640/645') is in dezen niet te gebruiken omdat die afhankelijk is van de wijze waarop de munten van muntmeester Madelinus worden gedateerd). Een kritische beschouwing van de daarbij gebruikte argumenten laat zien dat die chronologie een kaartenhuis is van historische, archeologische en numismatische argumenten waarvan ik vermoed dat het geen stand kan houden. Daardoorheen, en daaraan ten grondslag, liggen specifieke vooronderstellingen over de relatie tussen politieke actie, uitwisseling en muntslag, die het analytische beeld – dat vanuit de numismatiek alleen gebaseerd kan zijn op zekere *termini post quem* – vertroebelen. Indien men bedenkt dat het bestaan van Merovingisch Dorestad geheel en uitsluitend gebaseerd is op de veronderstelling dat Madelinus voor 640 in Dorestad munten sloeg, omdat uitgesloten wordt geacht dat hij dat na 690 deed (Zadoks-Josephus Jitta, 1961, p. 8; Pol, 1979, p. 59, noot 16 contra Boeles, 1951), wordt duidelijk dat een kritische beschouwing van de chronologie van de muntslag in de zevende eeuw een eerste vereiste is voor een goed begrip van het uitwisselingsstelsel in het noordelijke deel van het Frankische rijk. Naar aanleiding van de vondst van tremisses van Madelinus in graven ten zuiden van de Rijn wil ik die kritische analyse naar de chronologie van de zevende-eeuwse muntslag uitvoeren. Indien men daarbij niet a priori uitsluit dat Madelinus rond of na 690 gedurende korte tijd in Dorestad gemunt kan hebben (er is geen enkele reden om dat op grond van de bevindingen van Lafaurie te doen; zie ook noot 50 en de oude stelling van Boeles [1951]), en dat hij dat, gezien het karakter van de

plaats (zie onder) snel gestaakt heeft, komt men wellicht tot interessante nieuwe inzichten.

31. Velde/De Boone/Pol, 1984; Hill/Metcalf, 1984; Grierson/Blackburn, 1991², p. 149-154, 164-189. Er bestaat een type sceatta met een kruis, maar dat type (het continentale runentype) kent opvallend genoeg een verspreidingsgebied dat ten zuiden van de Rijn ligt.
32. Grierson/Blackburn, 1991², p. 202-203, 216-217. Munten van Pipijn III en die van Karel de Grote klassen 1 en 2 (tot 793/4) refereren niet aan het christelijke geloof.
33. Godelier, 1999 (1996), p. 1.
34. Weiner, 1992.
35. Weiner, 1992, p. 33.
36. Weiner, 1992, p. 40-49.
37. Godelier, 1999 (1996), p. 90, 94-95, 100-101. Godelier maakt uiteindelijk onderscheid tussen sacrale onvervreemdbare objecten en vervreemdbare waren. Daartussen plaatst hij de objecten die geschonken zijn cq prestigieuze objecten. Deze hebben zowel het onvervreemdbare van de sacrale objecten als het vervreemdbare van de waren in zich omdat zij zowel substituten zijn van sacrale objecten als van mensen en overdraagbaar zijn. Een verdere uitwerking van de kosmologische bekrachtiging van onvervreemdbare bezittingen en prestigieuze goederen wordt ook gegeven door Bazelmans in zijn analyse van de geschenkenruitswisseling zoals voorgesteld in de *Beowulf* (Bazelmans, 1999, p. 13-68). Daarin staat de relatie tussen mensen en objecten (de commensurabiliteit van subject en object) centraal.
38. Godelier, 1999 (1996), p. 168-170.
39. Godelier benadrukt dat in die imaginaire oorsprong de mens zichzelf als auteur van de door hem gecreëerde wereld wegcijfert (Godelier, 1999 [1996], p. 171-175).
40. Kroos, 1985; Mekking, 1986; Panhuysen, 1990; Panhuysen, 1991; Leupen, 1997; Dierkens, 2000; Theuws, 2001; Panhuysen/De La Haye met Gauthier, 2002.
41. Gregorius van Tours, *Historiarum libri decem*, red. B. Krusch en W. Levison, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum 1, II-5, p. 45-47. Vertaald door L. Thorpe, 1982: *Gregory of Tours. The history of the Franks*, Harmondsworth, p. 114-115. Gregorius van Tours, *In Gloria confessorum*, B. Krusch (red.), Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum 1, c. 71, p. 340. Vertaald door R. Van Dam, 1988: *Gregory of Tours. Glory of the Confessors*, Liverpool, p. 75.
42. In Theuws, 2001, p. 165, noot 26 vroeg ik mij nog af waarom Gregorius van Tours aandacht besteedde aan Servatius. De aandacht gold dus ook Monulphus, wellicht iemand uit het netwerk van Gregorius. Het is niet onwaarschijnlijk dat de motieven van Gregorius' om de ene heilige wel te behandelen en de andere niet behalve aan de religieuze sfeer ook zijn ontleend aan de sociale sfeer. Zie ook Wood, 2001.
43. Theuws, 2001, p. 171.
44. Wood, 2001.

45. Het is niet duidelijk of Gregorius zelf de auteur van deze 'mythische oorsprong' is of dat hij een in de omgeving van Maastricht (of door de familie van Monulphus) gecreëerde constructie verwoordt.
46. Koldewey, 1985, p. 107-111, 117-128.
47. Zie bijvoorbeeld: Dijkman/Ervynck, 1998, in het bijzonder p. 81 wat betreft de bewerking van been en gewei in Maastricht. De aardewerkproductie in de Merovingische tijd te Maastricht lijkt geen vervolg te hebben in de achtste eeuw (Panhuisen e.a., 1992; Dijkman, 1993). De laat-Romeinse en Merovingische artisanale wijk op de lokatie Grognon in Namen lijkt in de Karolingische tijd van structuur te veranderen hetgeen o.a. blijkt uit de bouw van de kapel voor Saint Hilaire (Plumier, 1996; Plumier, 1996a; Plumier-Torfs/Plumier, 1996). Te Hoei is mogelijk sprake van continuïteit van aardewerkproductie, hoewel het beeld dat we hebben van de productie in de achtste eeuw nog niet erg helder is omdat niet duidelijk is hoe ver in tijd de aardewerkproductie uit de laat-Merovingische tijd zich voortzet in de achtste eeuw (Giertz, 1996, p. 37-38).
48. Grierson/Blackburn, 1991², p. 138-146.
49. De belangrijkste literatuur is: Van Es, 1978; Van Es/Verwers, 1978; Verwers, 1988; Van Es, 1994; Van Es/Verwers, 1980; Van Es/Verwers, 1993; Van Es/Van Doesburg/Koningsbruggen, 1998; Van Es, 1990; Lebecq, 1983; Heidinga, 1997.
50. Lebecq, 1983, p. 151-152; Lebecq, 1986, p. 371-373; Van Es, 1990, p. 153. De datering van het begin van Dorestad als handelsnederzetting is tot op heden te weinig onderwerp van discussie geweest. Bovendien is in de discussie te veel betekenis gegeven aan de 'ethnische toewijzing' van de plaats (Friezen of Franken?), terwijl niet duidelijk is of dat het meest relevante discussiepunt is. De archeologische gegevens wijzen voor het noordelijke havendeel van Dorestad op een start in de late zevende eeuw (Van Es/Verwers, 1980, p. 294-299). Daarover bestaat een zekere consensus, hoewel men met Van Es en Verwers van mening kan verschillen wanneer precies in de late zevende eeuw. Het overgrote deel (iets meer dan 92%) van het geïmporteerde gedraaide aardewerk uit de Karolingische tijd in het noordelijke havengebied dateert uit de periode van ná 750 (Van Es/Verwers, 1980, p. 136 tabel 3A, 152, fig. 80 en 134-160). Het aardewerk dat ouder is (laat-zevende eeuw/begin achtste eeuw (typen V, VI, VII, IX, X) komt slechts in zeer geringe aantallen voor (166 van de 2088 randfragmenten in de opgraving Hoogstraat 1). Deze geringe hoeveelheid aardewerk moet vooral gedateerd worden in de periode direct voor 750, die als een aanloopperiode kan worden beschouwd welke voorafgaat aan de onstuimige groei in de loop van de achtste eeuw. Op grond van dit aardewerk kan niet geconcludeerd worden dat het noordelijke havengebied al ver voor 700 was ingericht. Alleen de vondst van een grote hoeveelheid 'Merovingisch' aardewerk die voorafgaat aan de Karolingische productie kan als argument worden gebruikt voor een aanleg ver voor 700. In deze overwegingen moet ook de omstandigheid worden meegenomen dat in het westelijke deel van het havengebied Hoogstraat 1 de oudste lagen goed geconserveerd zijn, in tegenstelling tot de meer oostelijk gelegen jongere afzettingen. Dat wil zeggen dat de kans op de conservering van het

oudste materiaal goed is. Als zelfs in die omstandigheden de hoeveelheid 'Merovingisch' materiaal gering is, kan geconcludeerd worden dat die lagen niet veel ouder dan 700 kunnen zijn. Ten slotte moet de omstandigheid worden meegewogen dat het havengebied Hoogstraat 1 tegenover het (oudste) centrum van de nederzetting ligt, waar men het oudste materiaal mag verwachten aan te treffen. De ¹⁴C-dateringen zijn minder betrouwbare chronologische indicatoren (Verwers/Botman, 1999, p. 251). Na calibratie (Oxcal v. 3.5, Bronk Ramsey, 2000, geraadpleegd via www.rlaha.ox.ac.uk/orau/index.htm) blijven er twee dateringen over die in de periode 565-635 AD vallen (1 sigma + een correctie van 30 jaar op grond van de argumenten van Mook en Casparie, 1980) en die niet passen in het beeld van de ontwikkeling van het havengebied (er is niet één aardewerkscherf uit die tijd gevonden) en dus buiten beschouwing moeten blijven. De volgende datering valt in de periode 670-750 (1 sigma + correctie). De daaropvolgende dateringen zijn alle jonger en dateren van na 700. Eén ¹⁴C-datering, die ook op een datering in de eerste helft van de achttiende eeuw kan duiden, maakt hier nog geen 'Merovingische lente'. Het dendrochronologisch onderzoek van het hout van de putten, gemaakt van secundair gebruikte tonnen die uit Zuid-Duitsland zijn geïmporteerd, vermoedelijk als wijnvat, levert voor het noordelijke havengebied als oudste datum voor het kappen van het hout van de tonnen 685 AD op (Verwers/Botman, 1999, p. 245). Dit is dus een kapdatum voor het hout. Dan moet de ton gemaakt worden, gevuld met wijn naar Dorestad vervoerd worden, en daarna ingegraven worden als waterput. De datum 685 AD is dus een *terminus post quem*. Uit dit alles mag de conclusie worden getrokken dat het noordelijke havengebied pas op zijn vroegst is aangelegd in de jaren ná 690, in een periode waarvan we mogen vermoeden dat Dorestad *definitief* in Frankische handen was. De door Van Es en Verwers voorgestelde mogelijke datering van ca. 675 voor het begin van het noordelijke havengebied, een datering zo ver voor de *vermoede* Frankische verovering van ca. 690, lijkt dus niet plausibel (zie ook Van Es, 1990, p. 163). Evenwel zo eenvoudig ligt de zaak niet want de vraag is hoeveel gewicht we moeten toekennen aan de slag *bij* Dorestad als moment waarop de Pippiniden hun greep op de plaats vestigden (ca. 690, Blok, 1979³, p. 43-45, in discussie met Fritze, 1971). Is een slag *bij* Dorestad ook een slag *om* Dorestad? Uit geen enkele tekst blijkt dat de Friezen toen uit Dorestad werden verdreven. Waarom wordt de mogelijkheid uitgesloten dat de Franken er al zaten en de Friezen er naartoe kwamen met hun legertje? Mocht onomstotelijk blijken dat het havengebied iets ouder is dan 690, dan mag daaruit nog niet geconcludeerd worden dat die haven in die tijd in Friese handen was of een Friese creatie was. Om over dit alles een oordeel te kunnen vellen, is het ook noodzakelijk te weten hoe het staat met de Merovingische handelsplaats Dorestad. Bestaat die Merovingische handelsplaats Dorestad? De archeologen hebben daar tot nu toe geen spoor van bewijs voor gevonden. Als historische bron is er alleen de kosmograaf van de Ravenna-tekst die van een zodanig warrig karakter is dat deze geen definitieve conclusies toelaat over het bestaan van Dorestad als handelsnederzetting en centrale plaats in handen van de Friezen vóór 690 (Blok, 1979³, p. 40. Lebecq, 1983, p. 205-206). We moeten ons realiseren dat er voor een Merovingische han-

delsplaats Dorestad maar één argument is: de muntslag van muntmeester Madelinus van voor 650. In noot 30 is al uiteengezet dat het laatste woord over deze datering nog niet is gezegd. Ik zal daar in een vervolgbijdrage ('Madelinus and the seventh century') op terugkomen en de argumentatie voor de datering van de muntslag van Madelinus deconstrueren. Zijn datering heeft dermate grote consequenties voor de chronologie van de zevende eeuw dat een gedetailleerde hernieuwde analyse gerechtvaardigd lijkt. Intussen wachten we in spanning het oordeel van Arent Pol af. Onderdeel van de deconstructie zullen ook de veronderstellingen zijn dat een slag *bij* Dorestad een slag *om* Dorestad was, de aanname dat de Friezen rond 650 Dorestad veroveren (in de Nederlandse historiografie een algemeen aanvaard historisch feit dat nergens op gebaseerd is), dat Madelinus voor 650 in Dorestad moet zijn geweest omdat er in de numismatiek een heilig geloof bestaat dat er na het begin van de productie van zilveren penningen geen gouden munten meer geslagen zijn omdat die denominaties elkaar zouden uitsluiten. Waarom eigenlijk? En als dat het geval is in Marseille en Neustrië, geldt dat dan ook voor de noordelijke periferie? Dat er een *castrum* Dorestad is geweest, wellicht het oude *castellum* Levefanum (door de kosmograaf van Ravenna als Evitano in Francia Rinenses geplaatst! Wellicht was er ook geen *castrum* Dorestad, maar een *castrum* Levefanum dat later, na de opkomst van Dorestad, in de teksten als *castrum* Dorestad is omgedoopt omdat niemand meer wist wat Levefanum was), lijkt niet aan twijfel onderhevig. Wat de status van dat *castrum* en zijn functies waren, zullen we echter vermoedelijk nooit te weten komen.

51. Van Es, 1990; Hodges, 2000, p. 69-92; Hodges, 1999, p. 229; Moreland, 2000b. Zie ook de bijdragen in Anderton, 1999.
52. Van Es/Verwers, 1980, p. 294-303; Van Es, 1990, p. 153.
53. Van Es, 1990, p. 163.
54. Gezien de vondsten van munten met christelijke symboliek in de noordelijke wereld betekent dit niet dat zij in het geheel niet in die wereld circuleerden. Het is evenwel ook bekend dat christelijke handelaren in het noorden aanwezig waren (Lebecq, 1983, p. 30-34). Zie over het politiek-ideologische karakter versus het economische karakter van lange afstandsuitwisseling, Helms, 1988 en Hedeager, 2001.
55. Lebecq, 1991; Lebecq, 1993; Hodges, 2000, p. 69-118. Zie ook de bijdragen in Hodges/Hobley, 1988 en Anderton, 1999.
56. Ook Moreland tracht, via een analyse van de concepten waarop het denken over de vroeg-middeleeuwse economie gebaseerd kan zijn, uit de huidige intellectuele impasse te geraken (Moreland, 2000a en 2000b). Hoewel hij voor een deel dezelfde wegwijzers gebruikt als ik hier heb gedaan (Godelier, 1999 [1996], Appadurai, 1986, geen antagonisme tussen uitwisseling van waren en uitwisseling van geschenken), is ons beider invalshoek klaarblijkelijk een andere en lezen we onze inspiratiebronnen op een andere wijze. Voor een deel is dat terug te voeren op Morelands wens het gehele economische systeem te begrijpen en mijn wens de betekenis van centrale plaatsen nader te duiden. Zijn pleidooi voor een gro-

tere aandacht voor productie (artisanaal en agrarisch) zou de archeologie ter harte moeten nemen.

57. Hodges (2000) benadrukt ook de liminele positie die deze plaatsen innemen en dat ze een rol spelen in de relaties tussen 'the core Christian communities with those on the peripheries and indeed those non-Christian communities'. Dat idee wordt evenwel niet nader uitgewerkt. Voor hem zijn de *emporia* gerelateerd aan een nieuwe Karolingische ethos die, seculier van karakter, op gang wordt gebracht door een *peer-polity* interactie van een tribaal karakter, die 'fed for an appetite for change' (Hodges, 2000, p. 89-90). Die verandering bestaat dan uit een toegenomen rationaliteit in het oplossen van de problemen in de communicatie tussen de verschillende gemeenschappen, gegrondvest in een veranderende houding ten opzichte van arbeid en waarneembaar door de groeiende verdeling van arbeid – eerst in de profane sector van de samenleving en later ook binnen de kerk en, meer specifiek, de grote abdijen. Achter de creatie van de *emporia* zoekt hij de 'roots of the spirit of capitalism'. Zijn conclusies lijken mij eerder bepaald door de economische modellen en zijn opvattingen over materiële cultuur in de Middeleeuwen die aan zijn denken ten grondslag liggen. In één adem wordt door Hodges gesteld dat 'each centre was fashioned to serve the needs of local political forces'. Mij is nog niet duidelijk hoe hij de relatie ziet tussen de *emporia* als onderdelen van een groots netwerk en *emporia* als geregionaliseerde instellingen. Een helder antwoord op de door hemzelf gestelde vraag 'Where do emporia belong in the making of Latin Christendom?' is het nog niet, maar het is ook niet eenvoudig te geven. De belangrijkste oorzaak voor de mijns inziens onjuiste beeldvorming door Hodges is zijn te beperkte zicht op het totale uitwisselingssysteem, zowel in conceptuele als in geografische zin, en te beperkte focus op de *emporia* alleen, doordat hij de overige centra afschildert als 'small parts of otherwise derelict Roman towns' (Hodges, 2000, p. 86; zie ook Samson, 1999). Als in 779 Karel de Grote de monniken van Saint Germain des Prés bij Parijs bevestigt in hun tolvrjheid, en daarbij de belangrijkste 'portes d'accès' van het rijk in het noorden noemt (Dorestad, Maastricht, Quentovic, Amiens en Rouen), staan er maar twee nieuwe *emporia* op het lijstje (Lebecq, 1983, I, p. 116, 158; II, p. 418-419).
58. Zie noot 32.
59. Van Es, 1990.
60. Zie noot 55.
61. Van Vliet, 2002, p. 115-117. De gegevens over religieus Dorestad zijn schaars en soms verrassend. De reden van hun schaarsheid heb ik zojuist verklaard. Die wordt niet in de eerste plaats bepaald door een verlies aan bronnen. Verrassend is de korte vermelding van Theutbert, 'bisschop van Dorestad', in een zesde-eeuwse Livius-codex die zich nu in Wenen bevindt (*Iste codex est Theutberti episcopi de Dorestad*, Blok, 1979³, p. 119 afbeelding p. 118). Theutbert is als zodanig niet bekend; vermoed wordt dat het om Thiatbraht gaat die van 784 tot 790 bisschop van Utrecht was. Een bisschop van Dorestad zal er nooit geweest zijn. De verwarring tussen Utrecht en Dorestad is mogelijk ontstaan als gevolg van het nog weinig uitgekristalliseerde territoriale karakter van het 'bisdom van de Friezen',

waarbij een vaste *sedes episcopalis* in een specifiek aangeduide kathedrale kerk nog niet definitief in het denken over de christelijke infrastructuur in dit deel van de wereld ingebed was, ondanks de claims van Bonifatius in dezen (aanwijzingen voor de nog warrige toestand zijn de Keulse claims rond 750, het gegeven dat Gregorius geen bisschop was maar een abt en zijn opvolger 'slechts' als *presbiter atque electus rector* wordt genoemd en de wisseling in belang van Sint Salvator naar Sint Maarten (Leupen, 1990; Angenendt, 1990²; De Groot 1992; Broer/De Bruyn, 1995 en 1997; Mostert, z.j. en 1995; Rijntjes, 1995; Van Winter, 1996; Hoekstra, 1996; Stöver, 1997). Bovendien is het de vraag waar en wanneer een dergelijke toe-eigeningsregel in de codex is geschreven. Dorestad, de *vicus famosus* (in de woorden van Liudger, zie Lebecq, 1983, I, p. 149 en II, p. 99) was op Europees niveau bekend, Utrecht wellicht minder. Het moet niet worden uitgesloten dat in verder weg gelegen streken het gebied van de Friezen identiek leek met Dorestad, of dat Dorestad in Romeinse zin de 'hoofdstad van de *civitas* van de Friezen' was. De vermeldingen door de kosmograaf van Ravenna en deze toe-eigeningsregel lijken op elkaar, zonder dat zij de complexe werkelijkheid in Midden-Nederland recht doen.

62. Nog sterker geformuleerd is dat het ontbreken van een dergelijke gemeenschap juist essentieel was voor het goed functioneren van de plaats.
63. Tijdens de openbare verdediging van zijn proefschrift legde prof. de Jong (Universiteit van Utrecht) aan Van Vliet de vraag voor waarom die vroege gemeenschappen van geestelijken het karakter van 'kannunikengemeenschappen' hadden en niet zozeer het karakter van abdijen. In de achtste eeuw en later zijn veel van die kannunikengemeenschappen, zoals die welke verbonden waren aan de Sint-Servaas, omgezet in abdijen. Mijns inziens speelt hierbij dezelfde problematiek als in de twaalfde eeuw in het Maas-Demer-Schelde-gebied toen nieuw gestichte kloosters vrijwel alle tot de orde der Norbertijnen behoorden en niet tot die van Citeaux. Bijsterveld gaf hiervoor een interessante verklaring waarbij het verschil in karakter tussen beide religieuze gemeenschappen (Norbertijnen: meer naar buiten gericht, Citeaux: meer naar binnen gericht) doorslaggevend was. Voor de regionale aristocratie, die nieuwe religieuze gemeenschappen stichtten en ondersteunden, maar tegelijkertijd de banden met hun geschonken patrimonium niet geheel wilden doorsnijden, waren de meer seculier ingestelde Norbertijnen aantrekkelijker voor hun doelstellingen. Met die nieuwe kloosters voegden aristocraten nieuwe dimensies toe aan hun groepsidentiteit (Bijsterveld, 1999; Bijsterveld, 1997). Zo ook zal voor de aristocratie in de Vroege Middeleeuwen een meer open 'kannunikengemeenschap' aantrekkelijker zijn geweest dan het *claustrum* van de abdijs. Het is misschien de Frankische koning die als de belangrijkste 'supporter' van het idee van de 'gesloten abdijsgemeenschap' moet worden beschouwd onder wiens invloed dit idee snel aan populariteit won in de Karolingische tijd (De Jong, 1995).
64. Sarfatij, 1999; Van Rij, 1999; Van Doesburg, 2002; Van Vliet, 2002, p. 160-164, 182-185.
65. Spitzers, 1992; Van Vliet, 2002, p. 79, 110-112, 149-158, 176-177.
66. Ik wil mijn dank uitspreken voor de kritische opmerkingen van dr. J. Bazelmans en prof. dr. P. Leupen op de tekst van deze oratie.

Literatuur

- Angenendt, A., 1990²: Willibrord als römischer Erzbischof, in G. Kiesel/J. Schroeder (red.), 1990²: *Willibrord. Apostel der Niederlande. Gründer der Abtei Echternach. Gedenkgabe zum 1250. Todestag des angelsächsischen Missionars*, Luxemburg, 31-41
- Anderton, M. (red.), 1999: *Anglo-saxon trading centres. Beyond the emporia*, Glasgow
- Appadurai, A., 1988²: Introduction: commodities and the politics of value, in A. Appadurai (red.), 1988²: *The social life of things: commodities in a cultural perspective*, Cambridge, 3-63
- Bazelmans, J., 1999: *By weapons made worthy: lords retainers and their relationship in Beowulf*, Amsterdam
- Bazelmans, J./D. Gerrets/A. Pol, 2002: Metal detection and the Frisian Kingdom. Questions about the central place of northern Westergo in the Early Middle Ages, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45, 219-241
- Bijsterveld, A.-J. A., 1997: Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van de Norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw, in S. van de Perre (red.), 1997: *Norbertijnen in de politiek. Verslagen van de zevende contactdag. Abdij van 't Park zaterdag 26 april 1997*, Brussel, 9-38
- Bijsterveld, A.-J., 1999: Gift exchange, landed property and eternity. The foundation and endowment of the Premonstratensian priory of Postel (1128/1138-1179), in F. Theuvs/N. Roymans (red.), 1999: *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam, 309-348
- Bloch, M./J. Parry, 1989: Introduction: money and the morality of exchange, in J. Parry/M. Bloch (red.), 1989: *Money and the morality of exchange*, Cambridge, 1-32
- Blok, D.P., 1979³: *De Franken in Nederland*, Haarlem.
- Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de 11de eeuw*, 's-Gravenhage
- Broer, C.J.C./M.W.J. de Bruyn, 1995: *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint Salvator, Sint Maarten*, Utrecht
- Broer, C.J.C./M.W.J. de Bruyn, 1997: Bonifatius en de Utrechtse kerk, in E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), 1997: *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum, 44-65
- Deeters, J., 1970: *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*, Bonn
- Despy, G., 1968: Villes et campagnes aux IXe et Xe siècles: l'exemple du pays mosan, *Revue du Nord* 50, 145-168
- Devroey, J.-P., 1991 (1993): Villes, campagnes, croissance agraire dans le pays Mosan avant l'an mil: vingt an après, in J.-M. Duvosquel/A. Dierkens (red.), *Villes et campagnes au*

- moyen âge. *Mélanges Georges Despy*, Luik, 223-260 (heruitgave J.-P. Devroey, *Études sur le grand domaine Carolingien*, Aldershot, c. XII)
- Dierkens, A., 1990: La ville de Huy avant l'an mil. Premier essai de synthèse des recherches historiques et archéologiques, *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden*, S.L., 391-409
- Dierkens, A., 2000: Reflexions sur l'histoire religieuse de Maastricht à l'époque mérovingienne, in M. Polfer (red.), 2000: *L'évangélisation des régions entre Meuse et Moselle et la fondation de l'abbaye d'Echternach (Ve-IXe siècle)*. Actes des 10es journées lotharingiennes, Luxembourg, 541-567
- Dijkman, W. 1992: La terre sigillée décorée a la molette à motifs chrétiens dans la stratigraphie maastrichtoise (Pays-Bas) et dans le nord-ouest de l'Europe, *Gallia* 49, 129-172
- Dijkman, W., 1993: La céramique du haut moyen âge à Maastricht: tradition et innovation, in D. Piton (red.), 1993: *Travaux de groupe de recherches et d'études sur la ceramique dans le nord – Pas de Calais*. Actes du colloque d'Outreau (10-12 avril 1992). *La céramique du Vème au Xème siècle dans l'Europe du Nord-Ouest*, s.l., 217-225
- Dijkman, W./A. Eryvynck, 1998: *Antler, bone, horn, ivory and teeth: the use of animal skeletal material in Roman and Early medieval Maastricht* (Archaeologia Mosana 1), Maastricht
- Doesburg, J. van, 2002: De elf gedaanten van de Sint Maartenskerk in Tiel, in P.J. Woltering/W.J.H. Verwers/G.H. Scheepstra (red.), 2002: *Middeleeuwse toestanden*. Archeologie, geschiedenis en Monumentenzorg. *Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Hilversum, 77-91
- Duby, G., 1989: *The early growth of the European economy. Warriors and peasants from the seventh to the twelfth century*, Ithaca. Oorspronkelijk uitgegeven als *Guerriers et Paysans, VIIIe-XIIe siècles*. Premier essor de l'économie européenne (Parijs, 1973)
- Dutton, P. E., 1998: *Charlemagne's courtier. The complete Einhard*, Ontario
- Es, W.A. van, 1978: De ontwikkeling van het onderzoek, *Spiegel Historiae* 13, 196-204.
- Es, W.A. van, 1990: Dorestad centred, in J.C. Besteman/J.M. Bos/H.A. Heidinga (red.), 1990: *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 151-182
- Es, W.A. van, 1994: Friezen, Franken en Vikingen, in W.A. van Es/W.A.M. Hessing (red.), 1994: *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. *Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C.-900 n. C.*, Amersfoort, 82-119
- Es, W.A. van/J. van Doesburg/I.B.S van Koningsbruggen, 1998: *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede. Het ontstaan van een stad in het spanningsveld tussen Friezen en Franken, graven en bischoppen, ca. 600-1550 na Chr.*, Abcoude
- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers, 1978: Het gebied van Wijk en de topografie van Dorestad, *Spiegel Historiae* 13, 222-226
- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers, 1980: *The excavations at Dorestad 1. The Harbour: Hoogstraat 1*, Amersfoort

- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers, 1993: Le commerce de céramiques carolingiennes aux Pays-Bas, in D. Piton (red.), 1993: *Travaux de groupe de recherches et d'études sur la ceramique dans le nord – Pas de Calais. Actes du colloque d'Outreau (10-12 avril 1992). La céramique du Vème au Xème siècle dans l'Europe du Nord-Ouest*, s.l., 227-236
- Fouracre, P., 2000: *The age of Charles Martel*, Harlow
- Frankenstein, S./M.J. Rowlands, 1978: The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany, *Bulletin of the London Institute of Archaeology* 15, 73-112
- Fritze, W.H., 1971: Zur Entstehungsgeschichte des Bistums Utrecht, in *Rheinische Vierteljahrsblätter* 35, 107-151
- Giertz, W., 1996: Middle Meuse valley ceramics of Huy-type: a preliminary analysis, in *Medieval Ceramics* 20, 33-64
- Godelier, M., 1999 [1996]: *The enigma of the gift*, Cambridge (oorspronkelijk Franse editie: Godelier, M., 1996: *L'énigme du don*, Parijs)
- Gregory, C., 1982: *Gifts and commodities*, Londen
- Grierson, Ph., 1959: Commerce in the dark ages: a critique of the evidence, *Transactions of the Royal Historical Society* 9, 123-140
- Grierson, Ph./M. Blackburn, 1991²: *Medieval European Coinage. With a catalogue of the coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge. 1 The Early Middle Ages (5th- 10th centuries)*, Cambridge
- Groot, H. de, 1992: *Traces at Traiectum. An archaeological survey*, Utrecht
- Hartog, E. den, 2002: *Romanesque Sculpture in Maastricht*, Maastricht
- Haye, R. De La, 1997: Het middeleeuws officie van het hoogfeest van Sint Servaas te Maastricht, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 133, 93-140
- Hedeager, L., 2001: *Asgard reconstructed? Gudme – a central place in the North*, in M. de Jong/F. Theuws (red.), m.m.v. C. van Rhijn, 2001: *Topographies of power in the Early Middle Ages*, Leiden, 467-507
- Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the first millenium*, Utrecht
- Helms, M., 1988: *Ulysses's sail. An ethnographic odyssey of power, knowledge and geographical distance*, Princeton
- Hill, D./D. M. Metcalf (red.), 1984: *Sceattas in England and on the Continent. The seventh Oxford Symposium on coinage and Monetary History*, Oxford
- Hodges, R., 1999: Dark Age economics revisited. W.A. van Es and the end of the Mercantile model in Early Medieval Europe, in H. Sarfatij/W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (red.), 1999: *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 227-232
- Hodges, R., 2000: *Town and Trade in the Age of Charlemagne*, Londen
- Hodges, R./B. Hobley (red.), 1988: *The rebirth of the towns in the West*, Londen
- Hoekstra, T.J., 1996: Enkele kanttekeningen bij de eerste kerken in Utrecht, *Madoc* 10, 36-43
- Jong, M. de, 1995: Carolingian monasticism: The power of prayer, in R. McKitterick (red.), 1995: *The new Cambridge Medieval History. Volume II c. 700 - c. 900*, Cambridge, 622-653

- Koldewey, A.M., 1985: *Der Gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de Middeleeuwen*, Assen/Maastricht
- Kroos, R., 1985: *Der Schrein des Heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel*, München
- Lebecq, S., 1983: *Marchands et navigateurs Frison du haut moyen age*, Lille
- Lebecq, S., 1986: Dans l'Europe du nord des VIIe-IXe siècles: commerce frison ou commerce franco-frison?, *Annales. Economies-Sociétés-Cultures* 41, 361-377
- Lebecq, S., 1991: Pour une histoire parallèle de Quentovic et Dorestad, in J.-M. Duvosquel/A. Dierkens (red.), 1991: *Villes et Campagnes au Moyen Âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 415-428
- Lebecq, S., 1993: Quentovic: un état de la question, *Studien zur Sachsenforschung* 8, 73-82
- Leupen, P.H.D., 1990: Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius, in P. Bange/A.G. Weiler (red.), 1990: *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen 28-30 september 1989*, Nijmegen, 317-327
- Leupen, P.H.D., 1997: Het gelijk van Sint-Servaas en Onze-Lieve Vrouwe. De Maastrichtse kapitels in de Vroege Middeleeuwen, in E.S.C. Erkelens-Buttinger, e.a. (red.), *De Kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum, 29-42
- McCormick, M., 2001: *Origins of the European Economy. Communications and Commerce A.D. 300-900*, Cambridge
- Mekking, A.J.J., 1986: *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200*, Zutphen
- Mook, W.G./W.A. Casparie, 1980: C-14 datings from Dorestad, Hoogstraat 1, in W.A. van Es/W.J.H. Verwers, 1980: *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat 1*, Amersfoort, 286-292
- Moreland, J., 2000a: Concepts of the early medieval economy, in I.L. Hansen/Chr. Wickham (red.), 2000: *The long eight century*, Leiden, 1-34
- Moreland, J., 2000b: The significance of production in eighth-century England, in I.L. Hansen/Chr. Wickham (red.), 2000: *The long eight century*, Leiden, 69-104
- Mostert, M., 1995: Bonifatius als geschiedvervalser, *Madoc* 9, 213-221
- Mostert, M., s.a.: Les moines à Utrecht au temps de Willibrord, in: *Actes du colloque de Lille. "les moines dans la ville", vendredi 31 mars et samedi 1er avril 1995. Université catholique de Lille*, 33-45
- Ommeren, H.R. van, 1991: Bronnen voor de geschiedenis van Maastricht (359-1204). Deel 1: Bronnen betreffende het tijdvak vanaf het jaar 359 tot en met 923, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 127, 5-48
- Otte, M.,/J. Willems (red.), 1986: *La civilisation mérovingienne dans le bassin mosan. Actes du colloque international d'Amal-Liège (22-24 août 1985)*, Luik
- Panhuysen, T.A.S.M., 1984: *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht
- Panhuysen, T.A.S.M., 1986: Wat weten we over de continuïteit van Maastricht?, in C.G. de Dijn (red.), *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste Christendom in het*

- Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984*, Borgloon-Rijckel, 125-146
- Panhuysen, T.A.S.M., 1990: Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter. Ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des städtisches Amtes für Bodendenkmalpflege Maastricht, *Kunstchronik. Monatschrift für Kunstwissenschaft, Museumwesen und Denkmalpflege* 43, 514-533
- Panhuysen, T.A.S.M., 1991: De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989, *Bulletin KNOB* 1991-1, 15-24
- Panhuysen, T.A.S.M./W. Dijkman/R.A. Hulst/R.G.A.M. Panhuysen, 1992: Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht [GOBM] in het jaar 1991, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 128, 259-288
- Panhuysen, T./R. De La Haye, m.m.v. N. Gauthier, 2002: Maastricht, in N. Gauthier e.a., *Topographie Chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle XII. Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*, Parijs, 91-115
- Panhuysen, T.A.S.M./P.H.D. Leupen, 1990: Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland, in *Ontstaan en vroegste Geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, Brussel, 411-455
- Plumier, J., 1996a: La chapelle Saint Hilaire, in J. Plumier (red.), *Cinq années d'archéologie en province de Namur 1990-1995*, Namen, 95-98
- Plumier, J., 1996: Le port et son quartier, in J. Plumier (red.), *Cinq années d'archéologie en province de Namur 1990-1995*, Namen, 81-86
- Plumier-Torfs, S./J. Plumier, 1996b: L'époque mérovingienne, in J. Plumier (red.), *Cinq années d'archéologie en province de Namur 1990-1995*, Namen, 91-94
- Pol, A., 1979: De 7e-eeuwse muntvondst van Nietap, *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 62-64, 23-62
- Pol, A., 1995: Les monétaires à Huy et Maastricht. Production et distribution des monnaies mérovingiens mosanes, *Bulletin de l'Institut Archéologique Liègeois* 107, 185-200
- Pol, A., 2001a: Merovingische Münzen, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19, 598-600
- Pol, A., 2001b: Madelinus, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19, 92-95
- Pol, A., 2002: Münzmeister. 2 Merowingerzeit, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 20, 353-355
- Rij, H. van, 1999: *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over Diederik I van Metz. De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel.*, Hilversum
- Rijntjes, R., 1995: Van Limes-fort naar missiepost. De Romeinse castella langs de benedenloop van de Rijn vóór Willibrord, *Madoc*, 9, 157-169
- Rousseau, F., 1930: *La Meuse et le Pays Mosan. Leur importance historique avant le XIIIe siècle*, Namen
- Sabloff, A./C.C. Lamberg-Karlovsky (red.), 1975: *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque
- Samson, R., 1999: Illusory emporia and mad economic theories, in M. Anderton (red.), 1999: *Anglo-saxon trading centres. Beyond the emporia*, Glasgow, 76-90

- Sarfatij, H., 1999: Tiel in Succession to Dorestad. Archaeology in a 10th- to 11th-Century Commercial Centre in the Central River Area of the Netherlands, in H. Sarfatij/W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (red.), 1999: *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 267-278
- Semmler, J., 1988: Saint-Denis: von der bischöflichen Coemeterial-basilika zur königlichen Benediktinerabtei, in H. Atsma (red.), 1988: *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire du VIIe au IXe siècle*, II, Sigmaringen, 75-121
- Spitzers, Th., 1992: De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenoemde Bernoldkerk, in A.J.J. Mekking (red.), 1992: *De grote of Lebuinuskkerk te Deventer. De 'dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Utrecht, 11-28
- Stöver, R.J., 1997: *De salvator of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht*, Utrecht
- Theuws, F., 2001: Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages, in M. de Jong/F. Theuws (red.), m.m.v. C. van Rhijn, 2001: *Topographies of power in the Early Middle Ages*, Leiden, 155-216
- Timmers, J.J.M., 1971: *De kunst van het Maasland. Deel 1. De Romaanse periode*, Assen
- , 1988: *Un Village au temps de Charlemagne. Moines et paysans de l'abbaye de Saint Denis du VIIIe siècle à l'An Mil*, Parijs
- Velde, W. op den/W. J. De Boone/A. Pol, 1984: A survey of sceatta finds from the Low Countries, in Hill, D./D. M. Metcalf (red.), 1984: *Sceattas in England and on the Continent. The seventh Oxford Symposium on coinage and Monetary History*, Oxford, 117-145
- Verwers, W.J.H., 1988: Dorestad: a Carolingian town?, in R. Hodges/B. Hobley (red.), 1988: *The rebirth of the towns in the West*, Londen, 52-56
- Verwers, W.J.H./A.E. Botman, 1999: Absolute dating of Early Medieval Wells in Wijk bij Duurstede, in H. Sarfatij/W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (red.) 1999: *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 243-251
- Vliet, K. van, 2002: *In kringen van kanunniken. Munsters en kapitels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen
- Weiner, A.B., 1992: *Inalienable possessions. The paradox of keeping while giving*, Berkeley
- Werner, M., 1980: *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft*, Göttingen
- Wilson, H.A., 1998 [1918]: *The Calendar of St. Willibrord*, Woodbridge [heruitgave van 1918]
- Winter, J.M. van, 1996: The first centuries of the episcopal see at Utrecht, in E. de Bièvre (red.), 1996: *Utrecht, Britain and the continent: archaeology, art and architecture*, Londen
- Wood, I., 2001: Topographies of holy power in sixth century Gaul, in M. de Jong/F. Theuws (red.), m.m.v. C. van Rhijn, 2001: *Topographies of power in the Early Middle Ages*, Leiden, 137-154
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N., 1961: De eerste muntslag te Duurstede, *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 48, 1-14